

سید احمد سجادی

عالمان واقف

چکیده:

نویسنده با بیان این مطلب که در کتب تاریخ و تراجم هنگام ذکر وقفیات، بیشتر از پادشاهان و متمولان نام برده شده و از علماء کمتر یاد شده، تلاش کرده است برخی از موارد مربوط به وقفیات علما را گرد آورده، با دسته بندی موضوعی مطرح کند. مهم ترین گونه موقوفات علماء، وقف کتاب است که یا برای طالبان علم و طلاب بوده و یا برای کتابخانه ها، لوازم کتابت نیز از جمله موارد وقفی بوده است. برخی علماء کتابخانه شان را وقف کرده اند. تأسیس مدارس علمیه، مراکز درمانی، آب انبار، توسعه و تعمیر اماکن مذهبی هم از دیگر اقدامات علماء است که در قالب اقدامات وقفی صورت گرفته است. نویسنده در ذیل نام هر عالم، گزیده ای هم از زندگی نامه وی را بیان می نماید.

کلید واژه:

وقف کتاب، وقف کتابخانه، وقف لوازم کتابت، عالمان واقف

مقدمه

حسب اموال و بهره‌بردن از انتفاع آن در نزد فقیهان به «وقف» مشهور گشته است. ایجادکننده این عمل سترگ، واقف و شخصی است که از اموال خود می‌گذرد و بدون هیچ توقعی برای انتفاع بردن از اموال خویش، مالی را وقف می‌کند و منفعت آن را برای گروه، افراد، و یا امری مهم در نظر می‌گیرد.

واقف مسلمان دارای اندیشه‌ای بلند، نیک‌خواهانه و خداجویانه است که با اینار تمام، از اموال و انتفاع آن می‌گذرد و نیاز دیگران را - هر چند دور و کوچک - در نظر می‌گیرد. در بسیاری از موارد، نمونه‌های وقف از نظر مادی کوچک است، ولی از نظر ارزشی والا و گران است. در برخی از موارد، دور اندیشی واقف دارای چنان باریک‌بینی و ظرافتی است که همگان - خصوصاً استفاده‌کنندگان از موقوفه - به دور اندیشی او آفرین گفته، برایش رضوان الهی را درخواست می‌کنند.

چه بسیار طلاب و دانش‌پژوهانی که که از کتاب‌های وقفی استفاده‌ها برده و با صعود از نردبان علم و ترقی، به کمالات علمی و معنوی رسیده‌اند.

متأسفانه برخی بر این باورند که واقفان، افرادی متمول و ثروتمند بوده و هستند،

در صورتی که آمار وقف شهادت می‌دهد اکثر واقفان از طبقه متوسط بوده‌اند که به راه و روش خود ایمان راسخ داشته‌اند. در این بین سهم عالمان دینی در وقف اموال خود، سهمی به‌سزا و قابل توجه است که متأسفانه محققان و نویسندگان کمتر به آن پرداخته‌اند و از عالمان واقف کمتر سخن گفته‌اند.

عالمان دینی علاوه بر انجام وظیفه اصلی خود که همانا تبلیغ دین است، خدمات بزرگی نیز به وقف کرده‌اند؛ چرا که با بحث و بررسی و موشکافی‌های علمی زوایای مختلف این موضوع مهم را کاویده‌اند و مبانی و مؤلفه‌های آن را تبیین کرده‌اند. مراجعه‌ای گذرا به کتاب‌های فقهی و مطالعه ابواب وقف و دسته‌بندی‌های آنها بیانگر تلاش همه‌جانبه فقیهان مسلمان درباره مباحث وقف است.

علاوه بر آن، نگارش رساله‌هایی فقهی در زمینه مباحث اصلی و فرعی وقف همچون کتاب‌های قبض الوقف (از منیر الدین بروجردی اصفهانی)، ارکان الوقف فی الفقه الإسلامی (از محمد عبدالرزاق و سید ابراهیم طباطبائی)، رساله الوقف (از سید محمد باقر شفتی) و نگاشتن مقاله‌های متعدد همچون: الوقف من المنظور الفقهي

(از محمد بن احمد صالح)، الوقف: الحاضر و المستقبل (از هاشم محسن شُبر)، مالکیت وقف و انتقال آن در فقه تطبیقی (کامران ایزدی مبارکه)، شرط خیار در وقف (محمد هادی معرفت) و هزاران کتاب و رساله و مقاله دیگر، بیانگر عزم جدی و تلاش عالمان و فرهیختگان در زمینه وقف است.

آنچه متأسفانه از نگاه همگان حتی نویسندگان و اندیشمندان مغفول مانده، آن است که بسیاری از عالمان و اندیشمندان شیعی و مسلمان علاوه بر اهتمام به مباحث نظری درباره وقف، از سویه عملی نیز بدین امر الهی اهتمام ورزیده، علاوه بر آنکه دیگران را به وقف ترغیب و تشویق کرده‌اند، خود نیز اموالی را وقف علم و امور خیر کرده‌اند. البته از آنجا که بسیاری از آنها این امر مهم را مخفیانه و به دور از هیاهو انجام داده‌اند، در کتاب‌های تراجم و تاریخ به آن کمتر پرداخته شده است، ولی برخی از پادشاهان که از اموال عمومی و با تبلیغات فراوان دست به چنین عملی می‌زدند، نزد تاریخ‌نگاران جایگاهی ویژه یافته‌اند! چه بسیار عالمانی که از اموال خود صدقات و موقوفه‌هایی فراوان را بخشیده‌اند، ولی چون در پی اسم و رسم نبوده‌اند، حتی

نامی از آنان برده نمی‌شود! و چه بسیار اموالی که با مشارکت و ترغیب آنان وقف شده، اما امروزه به نام دیگر افراد می‌شناسیم!

این مقاله در پی آن است که گزارشی هر چند مختصر را از فعالیت وقفی عالمان دینی که در کتاب‌های تراجم و تاریخ به آن اشاره شده ارائه نماید و آن را از لابه لای کتاب‌ها درآورده، به صورت موضوعی جداگانه مطرح کند.

عالمان از آنجایی که کمال علمی و معنوی خود را در قرآن، روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام می‌بینند، در پی آن بوده‌اند تا وقف‌های خود را نیز در این زمینه‌ها انجام دهند تا دیگران نیز از فیوضات کلام الهی و گفتار اولیاء و نوشته‌های عالمان فرهیخته سود برده، معلومات خود را ارتقا بخشند. از سوی دیگر آنان شاهد فقر جامعه خود در زمینه‌های مادی بوده، نیازمندی آن را در امور معنوی نیز مشاهده می‌کردند، لذا به وقف برخی از اموال در این زمینه پرداخته‌اند.

بنابر آنچه گذشت، موقوفات عالمان شیعه را می‌توان به دسته‌های مختلفی تقسیم نمود که ذیلاً مواردی را ذکر می‌کنیم و تفصیل آن را به مجالی دیگر وامی‌گذاریم.

۱. وقف کتاب

کتاب ارزشمندترین و وفادارترین دوست و قرین هر انسان است. ارزش کتاب آن موقع رخ می‌نماید که پیچیده‌ترین مشکل فکری و معنوی انسان با مطالعه آن رفع شده، بر علم و کمال انسان افزوده می‌گردد؛ لذا عالمان و اندیشمندان ارزش کتاب را دانسته، برای آن قدری عظیم و ارزشی والا قائل بوده و هستند. آنان در پی آن بوده و هستند که همان‌گونه که خود استفاده‌های بسیار از فیض آن برده‌اند، دیگران نیز از آن بهره ببرند. بر این اساس است که خیل عظیمی از عالمان کتاب‌های خود خصوصاً خطی و منحصر به فرد را وقف اماکن و افراد کرده‌اند تا آنان نیز از آنها بهره‌مند گردند. موارد زیر از این نمونه است:

- مقام اجتهاد رسید.
- از این مجتهد والامقام کتاب‌های متعددی به یادگار مانده است که از آن جمله می‌توان به کتب زیر اشاره کرد:
- رساله در وجوب عینی نماز جمعه؛
- رساله در صحیح و اعم؛
- رساله در روزه (به فارسی)؛
- رساله در غصب؛
- رساله در احیاء موات؛
- رساله در غنا؛
- رساله در این که حسن و قبح عقلی است؛
- رساله در واجبات نماز؛
- رساله در نماز مسافر؛
- رساله در طهارت؛
- رساله در غسل و تیمم؛
- رساله در منافیات نماز؛
- شرح شرایع در ۷ مجلد؛
- کتابی در مسائل تقلید؛
- کتابی در فقه به فارسی؛ و غیره.

الف. وقف کتاب برای طلاب و

طالبان علم:

- ۱. این مرد فرزانه تمام کتاب‌های خویش را وقف طلبه‌های علوم دینی کرد^۱.
- ۲- عالم فاضل متقی آیت الله محمد باقر پیشنماز مسجد شاه اصفهان از علمای ازکیاء، کتب بسیاری از فقه و اصول و اخبار و غیر آن بر طلاب وقف نمود که متأسفانه اکثر از حالت موقوفه خارج

۱. عالم فاضل محقق جلیل آیت الله مهدی امام جمعه شهرضائی در حدود ۱۲۰۵ متولد و در ۱۲۸۱ ق وفات یافت. وی در اصفهان خدمت حاجی کلباسی و سید حجة الاسلام شفتی و در نجف خدمت شیخ محمد حسن اصفهانی صاحب جواهر الکلام تلمذ کرد تا به

شده [است. وی] در سال ۱۱۲۳ وفات یافته، در بقعه تکیه آقا رضی اصفهان مدفون شد.^۲

ب. وقف کتاب برای کتابخانه‌ها

۱. در مرداد ماه سال جاری (۱۳۸۹ش) رهبر معظم انقلاب اسلامی، ۱۵۹۵ نسخه کتاب خطی به کتابخانه آستان قدس رضوی اهداء کردند. به دنبال آن، رئیس سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی اعلام داشت: مقام معظم رهبری، حضرت آیت الله خامنه‌ای با وقف بیش از یازده هزار نسخه کتاب به موزه رضوی، بزرگ‌ترین واقف کتاب‌های خطی در تاریخ فعالیت آستان قدس رضوی هستند.

۲. مرحوم حجة الاسلام حاج سید مرتضی سبط یکی از شخصیت‌های ممتاز روحانی و از فقها و دانشوران بلندپایه مشهد بود. وی به سال ۱۲۷۳ ه. ش در نجف اشرف به دنیا آمد و در محیط فضیلت و پرهیزگاری پرورش یافت. پس از گذراندن تحصیلات مقدماتی، سطوح را نزد استادان حوزه علمیه نجف همچون والد معظم خود فرا گرفت. سپس در سال ۱۳۰۸ به مشهد آمد. در مشهد علاوه بر تحصیل، به تدریس علوم دینی مشغول

شد و مورد اعتماد اهالی این دیار گشت. آن عالم وارسته، چهره‌ای گشوده، نگاهی نافذ، گفتاری ساده و روحیه‌ای صبور و با حوصله داشت. وی که دوران عمر ۷۴ ساله خود را در راه دین و خدمت به خلق سپری ساخته بود، در هشتم تیر ۱۳۴۷ دار فانی را وداع گفت و با تجلیل تمام و تأثر فراوان در رواق دارالسیاده‌ی حرم مطهر رضوی آرامید.

پسران صالح او با توافق مادر نیکوکار و خواهر صالحه خود، طبق وصیت پدر، کتابخانه شخصی ایشان را که ده‌ها کتاب چاپی نایاب و نسخه‌های خطی داشت، با اینکه در آن زمان بالغ بر یکصد هزار ریال ارزش داشت و بازماندگان به پول آن نیاز داشتند، وقف کتابخانه آستان قدس رضوی نمودند.

۳. آیت الله شیخ محمد رکعی جوادی فرزند مرحوم عباسعلی از علماء اعلام بود که در قم رحل اقامت افکنده، شب و روز را به عبادت و بندگی خدای تعالی می‌گذراند. وی در سال ۱۳۴۳ ه. ق از رضائیه به قم آمده، از محضر و درس و بحث مرحوم آیت الله حائری استفاده کرد. آنگاه به تدریس متون فقه و اصول و تربیت عده‌ای از محصلان پرداخت تا آنکه در ذی‌الحجّة ۱۳۹۲ - که خود نیز آن را

پیش‌بینی کرده بود - دعوت حق را لیبک اجابت گفته، به سرای جاودان خرامید. آن مرحوم بنا بر گفته آیت الله العظمی نجفی مرعشی رحمته الله در زهد و تقوا سلمان عصرش بود و تا آخر عمرش در یک منزل مخروبه اجاره‌ای سکونت داشت. وی تعدادی کتب نفیس خطی داشت که بنا بر وصیتش وقف کتابخانه آیت الله العظمی نجفی شد ^۲.

۴. مرحوم آیت الله حاج شیخ عبدالحسین عالم‌زاده شوشتری در سال ۱۲۹۲ هـ. ش در خانواده‌ای اهل علم و اصالتاً شوشتری متولد شد. تحصیلات خود را در حوزه‌های علمیه شوشتر و نجف اشرف گذراند و پس از پایان تحصیلات و دریافت شش مدرک اجتهاد از آیات عظام نجف اشرف، مشهد و شوشتر، به نشر احکام اسلام و آگاه نمودن مردم به وظایف شرعی خویش همت گمارد؛ همچنان‌که به تدریس و تألیف نیز اشتغال داشت.

از وی ۲۲ اثر به جای مانده که از آن جمله است:

- شرح رساله ذهبیه حضرت امام رضا علیه السلام به نام تابشی از خورشید؛

- الدلائل القطعیة علی الخلافة العلویة (امام‌شناسی از راه برهان قطعی) در

سه جلد؛

- منطق الأدیب فی شرح التهذیب، اثر ملا سعد تفتازانی، در علم منطق به فارسی ساده؛

- الشجرة الأدبية فی قواعد الصرف و النحو؛

- الهدایة فی شرح مطالب الکفایة؛

- أصول الاستنباط فی أصول الفقه و تاریخه.

آیت الله عالم‌زاده پس از سال‌ها خدمت، تدریس و تبلیغ، سرانجام در پی کسالت و در سن ۸۶ سالگی دار فانی را وداع گفت. بیکر پاک او را در زادگاهش شوشتر به خاک سپردند.

مجموعه نفیس کتابخانه شخصی ایشان مشتمل بر یک نسخه قرآن خطی، ۴۲ نسخه کتاب خطی، ۱۲۲ نسخه کتاب چاپ سنگی و ۱۸۷ نسخه کتاب چاپی و چاپ سربی، در سال ۱۳۷۶ وقف کتابخانه آستان قدس رضوی شد.

۵. مرحوم آیت الله سید محمدباقر حجت طباطبایی، در سال ۱۲۹۸ هـ. ش در کربلا و در بیت علم و فضیلت، از مادری از سلاله مرحوم سید بحر العلوم و پدری مجتهد متولد شد. دو عموی ایشان آقا سید حسن و آقا سید عبدالحسین حجت طباطبایی از مراجع تقلید در کربلا

بودند. وی نوه مرحوم آیت الله العظمی آقا سید علی طباطبایی صاحب ریاض المسائل بود. او پس از تحصیل مقدمات و سطوح به نجف اشرف مشرف گردید و در درس دوره اول خارج مرحوم آیت الله العظمی خوبی شرکت نمود. پس از تکمیل آن دروس به کربلا بازگشت. سپس در درس استاد آیت الله العظمی میلانی (شرکت کرد و به درجه اجتهاد نایل گردید. حضرات آیات عظام سید ابوالحسن اصفهانی، حاج شیخ محمد کاظم شیرازی و حاج سید حسین بروجردی نیز به ایشان اجازه اجتهاد دادند. وی در ۲۵ سالگی به مشهد مقدس مشرف شد و در آنجا به تدریس پرداخت. این عالم زاهد و متقی و رویگردان از دنیا، در دی ماه ۱۳۸۰ دعوت حق را لبیک گفت و به سرای معبود شتافت. بیکر پاکش پس از تشییع با شکوه، در صحن آزادی حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.

بیت معظم ایشان، کتابخانه آن مرحوم را که مشتمل بر بیش از دو هزار جلد کتاب بود در مرداد ۱۳۸۲ وقف آستان قدس رضوی کرد.

۶- در سده های گذشته که صنعت چاپ وجود نداشت، یکی از کارها استنساخ بوده است. اگر کتابی بسیار

ارزشمند بود، عالمان و اندیشمندان - با تمام مشغله های فکری و علمی که داشتند - رأساً به استنساخ آن همت می گماردند و با وسواسی خاص آن را دقیقاً مطابق نسخه اصلی رونویسی می کردند. برخی از عالمان چنین نسخه هایی را که با وقت زیاد و رنج بسیار تهیه شده بود وقف می کردند. آیت الله احمد یزدی مشهدی از این علماء بود. وی که عالمی دینی، خطیبی توانا و از ائمه جماعت و اهل منبر در مشهد رضوی بود، کتاب بحار الأنوار را به خط خود نوشت و آن را وقف کتابخانه آستان رضوی کرد. از آثار علمی او می توان به کتاب های زیر اشاره کرد:

- نوامیس العجب در شرح زیارت رجب؛
- نوامیس العرفان در شرح صلوات شعبان؛
- الباقیات الصالحات؛
- بحر الدموع (مقتل فارسی)؛
- سماء الغزوات؛
- الشمس المضية؛
- المعضلات؛
- خرائن الأنوار؛
- الحجج؛
- الحقائق؛ تفسیر سوره الفجر؛
- مغناطیس الأبرار.

این عالم وارسته در سال ۱۳۱۰ هـ. ق

در مشهد درگذشت.^۴

۷. برخی از عالمان دینی برای بالا بردن سطح علمی فرزندان و نوادگان خود، همچنین محفوظ ماندن تألیفات خود که با زحمات فراوان نگاشته بودند، اصل نسخه را وقف خاندان خود می‌کردند. از جمله مرحوم آیت الله جمال الدین سید حسن عریضی خراسانی که از بزرگان علمای امامیه در سده سیزدهم و از مجاوران حائر شریف حسینی بود.

از تألیفات وی می‌توان به اصول جوامع العلم یا جوامع العلم اشاره کرد که در چهار مبحث: شناخت رب، شناخت نفس، شناخت احکام و شناخت چیزهایی که انسان را از دین خارج می‌کند بحث می‌کند و در سال ۱۲۴۰ هـ. ق تألیف شده است. این عالم وارسته برخی از تألیفات خود را در سال ۱۲۴۷ هـ. ق وقف اولادش کرده است.^۵

ج. وقف لوازم کتاب

در طول تاریخ عالمانی را سراغ داریم که اموالی را برای خرید کاغذ، مرکب، قلم و دیگر وسائل کتابت وقف می‌کردند تا خطاطان و نسخه‌نویسان با آرامش خاطر به استنساخ نسخه‌های خطی بپردازند. با ورود صنعت چاپ، این گونه وقف‌ها جای

خود را به وقف اسباب و لوازم چاپ داد.

از جمله مورد زیر شایان ذکر است:

مرحوم آیت الله حاج آقا حسین خادمی و مرحوم آیت الله حاج شیخ مرتضی اردکانی با اجازه مرجع بزرگ زمان مرحوم آیت الله العظمی بروجردی کتاب رسائل شیخ انصاری را تصحیح کرده، نسخه‌ای مصحح و منقح از آن را چاپ می‌کنند. آنان پس از چاپ کتاب، عین کلیشه‌ها را که بالغ بر ۷۹۳ قطعه است با شرائطی وقف می‌نمایند.

وقفنامه این وقف در تاریخ ۱۶ شوال ۱۳۷۵ هـ. ق برابر با خرداد ۱۳۳۵ هـ. ش تنظیم شده و به امضای واقفان رسیده است. مرحوم آیت الله العظمی گلپایگانی نیز به عنوان وکالت در اجرای صیغه وقف و نیز مرحوم آیت الله العظمی حاج شیخ مرتضی حائری به عنوان شاهد بر وقف مشخص شده‌اند.^۶

آیت الله سید حسین خادمی در آبان ماه ۱۲۸۰ در اصفهان به دنیا آمد. پس از فراگیری مقدمات، برای تکمیل تحصیلات به نجف رهسپار و سالی چند در حوزه علمیه آنجا به تحصیل پرداخت. سپس به اصفهان بازگشت و رئیس حوزه علمیه اصفهان شد. آثار قلمی ایشان از این قرار است:

۱. بحث خاتمه براءت و استصحاب و تعادل و تراجیح و از اول مباحث الفاظ تا مقدمه واجب (در اصول)؛
۲. لباس مشکوک تا قواطع صلاة؛
۳. رساله در عدم ارث زوجه مطلقاً از غیر منقول؛
۴. حواشی متفرقه در فقه: کتاب طهاره و صلاة و زکاة حاج آقا رضا همدانی و نیز حواشی بر کتب اصول؛
۵. رهبر سعادت (دو مجلد).
عمر بابرکت این عالم فرزانه در ۲۰ اسفند ۱۳۶۳ به پایان رسید و پیکر پاک او در جوار بارگاه ملکوتی حضرت رضا علیه السلام به خاک آرمید.^۷
- واقف دیگر کلیشه‌ها مرحوم آیت‌الله حاج شیخ مرتضی اردکانی از علماء اعلام و آیات عظام معاصر اصفهان بود. وی در فروردین ماه ۱۲۸۷ هـ. ش در اردکان متولد شد و در سن ۱۵ سالگی به اصفهان مهاجرت کرد و از محضر عالمان این شهر استفاده‌ها برد. این عالم جلیل دارای تألیفات علمی ارزنده‌ای است که برخی از آنها عبارت است از:
۱. غنیة الطالب (تعلیقه بر مکاسب در ۵ جلد)؛
۲. کتاب القضاء و الشهادات؛
۳. رساله در اجتهاد و تقلید؛

۴. کتاب الديات؛
۵. کتاب الصوم؛
۶. رساله در عدم تمامیت قاعدة «تسامح در ادلة سنن»؛
۷. رساله قول فصل در رد سی فصل حاج کریم‌خان رئیس طائفة شیخیه (به فارسی)؛
۸. حاشیه بر عروة الوثقی؛
۹. رساله در قاعدة «لا ضرر»؛
۱۰. رساله فی الکفر؛
۱۱. تقریرات فقه و اصول مرحوم آیت‌الله آقا سید محمد نجف‌آبادی؛
۱۲. شرح خلاصة الأصول مرحوم آیت‌الله سید صدرالدین صدر؛
۱۳. رساله فی الجماعة؛
۱۴. داور داوری یا کسر کسروی در رد کسروی.
این عالم محقق در آخرین روز تابستان ۱۳۷۵ دار فانی را وداع کرد و در زادگاه خود به خاک سپرده شد.^۸

۲. وقف کتابخانه

کتابخانه مکانی برای ارائه مطالب ارزنده به طالبان علم و کمال است که محیطی آرام و پربار را برای آنان فراهم می‌سازد. در کتابخانه گاه منابعی وجود دارد که دسترسی به آنها در خارج از کتابخانه سخت و یا غیر ممکن است.

شاخص اصلی تمدن، فهم و کمال هر کشور را نیز به وجود کتابخانه‌های آن ارزیابی می‌کنند.

بر همین اساس عالمان و دانشمندان گران‌مایه در سده‌های اخیر در شهرهای مختلف به راه‌اندازی کتابخانه و وقف آن همت گماردند. از جمله می‌توان افراد ذیل را نام برد:

الف. حجة الاسلام و المسلمین حاج سید علی محمد وزیری موسوی، فرزند حاج سید مهدی وزیری موسوی. وی به سال ۱۲۷۰ هـ. ش در یزد متولد شد. دروس مقدماتی فارسی و عربی را نزد دایی‌زاده خود معتمد الاطباء آغاز کرد. سپس در مدارس شفیعیه، خان و مطالی صفدر خان از حوزه درس حضرات آیات حاج میرزا سید علی موسوی لب‌خندقی، حاج شیخ غلامرضا فقیه خراسانی (یزدی) و حاج شیخ آیت‌اللهی تفتی بهره برد. وی همچنین برای کسب علم به شهرهای مختلف ایران و عراق سفر کرد و از محضر استادانی بزرگ استفاده کرد. مرحوم وزیری در احیاء حوزه علمیه یزد پس از شهریور ۱۳۲۰ نقشی ارزنده داشت. ایجاد کتابخانه وزیری در سال ۱۳۳۴، احیاء مسجد جامع یزد، تشکیل هیأت حامیان مسجد جامع کبیر، ایجاد

جامعه و مدارس تعلیمات اسلامی یزد در سال ۱۳۳۴ و نشر آثار اسلامی از طریق کتابخانه وزیری از اقدامات ارزنده وی است. این عالم تلاشگر کتابخانه وزیری را در سال ۱۳۴۸ با مجموع ۲۱۲۶۷ نسخه کتاب چاپی و خطی (۳۳۰۰ خطی و ۱۷۹۶۷ چاپی) وقف آستانه مقدسه کرد، ولی شرط کرد که کتابخانه در یزد بماند. مرحوم وزیری در سوم اردیبهشت ۱۳۵۶ به دیار باقی شتافت و در کنار مسجد جامع یزد به خاک سپرده شد. در سال‌های اخیر، این مجموعه با سه تالار مطالعه در اختیار دانش‌پژوهان شهر یزد قرار گرفته و دارای ۳۸۴۵ عضو است. ب. مرحوم آیت‌الله حاج آقا محمد بروجرودی در شهر بروجرود پا به عرصه گیتی نهاد. وی تحصیلات خویش را در زادگاهش شروع کرد و برای کسب علم و معرفت به قم، مشهد و نجف اشرف عزیمت و از محضر علمای بزرگ این شهرها کسب فیض کرد. وی سال‌ها در شهرستان بروجرود به امر تدریس، ارشاد و حل مسائل شرعی مردم پرداخت و توفیق یافت تا آثار متعددی را تالیف نماید که از آن جمله می‌توان به کتاب‌های مغنی المغنی، الفقه علی المذاهب الخمسة، اخلاق جاویدان و چندین رساله و مقاله

پراکنده دیگر اشاره کرد. او در سال ۱۳۶۷ کتابخانه‌ای را در دو طبقه بنا کرد که دارای تالارهای مطالعه مخصوص برادران و خواهران است. وی این کتابخانه و کتابخانه شخصی خود را در سال ۱۳۶۸ وقف آستان قدس رضوی کرد. آیت الله بروجردی در سال ۱۳۷۷ به رحمت ایزدی پیوست.

در حال حاضر کتابخانه وقفی آن مرحوم به عنوان یکی از کتابخانه‌های وابسته به آستان قدس رضوی با مجموعه‌ای بالغ بر ۲۱ هزار نسخه کتاب چاپی، به حدود ۴۰۰۰ عضو پژوهشگر و جویای علم شهر بروجرد خدمات ارائه می‌کند.

ج. مرحوم آخوند علی بن ابراهیم معصومی معروف به آخوند ملا علی همدانی در سال ۱۳۱۲ هـ. ق در روستای وفس از توابع همدان به دنیا آمد. در اوایل جوانی به همدان رفت و به مدت پنج سال از محضر بزرگان و اساتیدی چون عالم عارف شیخ عمادالدین علی گنبدی کسب فیض کرد. وی در آنجا از حلقه درس آقا میرزا محمود و آخوند ملاعلی عبدالنبی نوری استفاده برد و قسمتی از فقه و اصول را در محضر آیت الله حاج شیخ محمد رضا تنکابنی فراگرفت. در طول اقامت پنج ساله در تهران به تحصیل

علم کلام، فلسفه، علوم ریاضی و هیئت نیز اهتمام داشت.

آنگاه به قم عزیمت کرد و پانزده سال در حوزه علمیه این شهر نزد اساتید مشهوری همچون حاجی آخوند هیدجی و حاج شیخ عبدالکریم حائری تلمذ کرد که البته خود نیز به تدریس اشتغال داشت. مرحوم آخوند در سال ۱۳۱۵ هـ. ش بنا به تقاضای مردم همدان به آن دیار بازگشت. وی بسیار فعال و پر مطالعه بود و به خاطر داشتن ویژگی‌ها و محاسن اخلاقی و علمی، در مدت کوتاهی محبوب خاص و عام گردید.

از آثار و خدمات این بزرگوار بازسازی مدرسه محمد حسین ابن احمد مختارانی، متخلص به «مجرم» همدانی بود که مهم‌ترین حوزه علمیه غرب کشور محسوب می‌شود. انتشار مجله پیک اسلام، تأسیس کتابخانه عمومی غرب در همدان و تألیف ۱۵ اثر از دیگر فعالیت‌های آخوند همدانی است.

آخوند در سال ۱۳۲۴ هـ. ش کتابخانه غرب را به کمک مردم برای استفاده طلاب علوم دینی در یک منزل مسکونی بنیان گذارد و به تدریج منابع قابل توجهی برای آن تهیه کرد. این کتابخانه با ۱۵ هزار نسخه کتاب چاپی، هزار نسخه

چاپ سنگی و سه هزار نسخه خطی به مرور زمان به یکی از بهترین کتابخانه‌های غرب ایران تبدیل شد. آن بزرگوار در زمان حیات خود می‌خواست کتابخانه را به وقف آستان قدس درآورد که اجل مهلت نداد و این نیت خیر خواهانه با همت حضرت آیت الله غیاث الدین طه محمدی نماینده محترم ولی فقیه و امام جمعه همدان انجام شد.

۳. تأسیس مدرسه علمی

مدارس علمیه همیشه محلی برای فراگیری علوم دینی و اسلامی بوده که بدون هزینه‌های دولت و حکومت اداره می‌شده و طلاب و دانش‌پژوهان این مدارس بدون چشم‌داشتی از حکومت‌ها به فراگیری علوم اسلامی می‌پرداختند؛ لذا تمامی این مدارس به صورت وقف ایجاد و از منابع وقف اداره می‌شده است. نقش عالمان دینی در تأسیس چنین مراکز و مدارس بسیار حایز اهمیت بوده است. نمونه زیر از آن جمله است:

عالم جلیل القدر ابوصالح رضوی، از علمای سده یازده بوده که نسب وی با نوزده واسطه به امام جواد علیه السلام می‌رسید. وی از علماء دوره شاه عباس دوم بود. در مشهد، نقیب‌الاشراف سادات رضویه

تقویه بود. وی مدرسه صالحیه را - که امروزه به مدرسه نواب مشهور است - در سال ۱۰۸۶ ه. ق بنا نهاد و املاک بسیاری و نیز کتاب‌های فراوانی را برای آن مدرسه و طلاب علوم دینی وقف کرد. او همچنین ایوان حرم مطهر رضوی را تعمیر کرد. صاحب الذریعه وی را سید صالح خراسانی یا میرزا محمد صالح رضوی خوانده و کتاب دقایق الحقایق را - که مجموعه رباعیات جمعی از شعرای متقدم و متأخر ایران به ترتیب حروف هجاست - از آثار وی می‌داند. در اعیان الشیعه و ریحانة الادب نام کتاب، دقایق الخیال ذکر شده است. در طبقات اعلام الشیعه براساس آورده شجره طیبه، صاحب عنوان تحت نام میر محمد صالح نواب، فرزند میرزا محسن نواب نیز آمده است. این عالم سختکوش در سال ۱۰۹۰ ه. ق وفات یافت.^۹

۴. تأسیس مراکز درمانی

عالمان دینی علاوه بر آنکه طبیبان روحی و معنوی مردم هستند، از رنج و سختی آنان در بیماری‌های ظاهریشان نیز متأثر گردیده، علاوه بر آنکه در پی درمان آنان برمی‌آیند، به ایجاد مراکز درمانی و پزشکی دست زده، آن را به عنوان خیریه

و یا وقف عام اعلام می‌دارند.

موروثی یک بیمارستان شصت تختخوابی در قم تأسیس و آن را وقف عام کرد. این دانشمند و عالم فرزانه در سال ۱۳۲۴ هـ. ش وفات کرد.^{۱۰}

۵. ساخت آب انبار

در زندگی اجتماعی زیرساخت‌هایی نیاز است تا مردم و جامعه با استفاده از آن بناها بتوانند در کنار یکدیگر زندگی راحتی داشته باشند. برای مثال آب‌رسانی در زمان کنونی، یکی از زیرساخت‌های مهم شهری است که در زمان‌های قدیم در تأسیس، راه‌اندازی و اداره آب انبار تبلور داشته است. بسیاری از عالمان و دانشمندان شیعی و ایرانی نیز از آنجا که به فکر رفاه مردم بوده‌اند، به تأسیس چنین مراکزی در شهرها اهتمام می‌ورزیدند. از جمله محمد کزازی که از فقیهان و عالمان سده سیزدهم بوده است. پدران وی از خوانین و متمولین حومه کزاز بودند و خود نیز تا اوایل جوانی در کزاز به همان طریقه آباء و اجداد مشغول امور اجتماعی و کسب و کار بود، تا اینکه محقق قمی - صاحب قوانین - به آن سامان سفری کرد و مرحوم کزازی از برکات انفاس قدسیه مرحوم میرزای قمی مشغول تحصیل علوم دینی و معارف شد. به اندک زمانی

به عنوان نمونه، محمد فاطمی چنین کاری کرد. وی در سال ۱۲۵۰ در قم متولد شد. تحصیلات مقدماتی از عربی و معانی بیان و فقه و اصول را در قم به انجام رسانید. در ۱۲۶۹ هـ. ش به تهران آمد و به تکمیل تحصیلات پرداخت. فقه و اصول و کلام و حکمت و ریاضیات و هیأت را به طور کامل آموخت و درجه اجتهاد گرفت و به تدریس مشغول شد. در آغاز مشروطیت در سلک مشروطه‌خواهان حقیقی درآمد و در راه پیشرفت آزادی و مشروطیت با مخاطراتی مواجه شد. بعد از مشروطیت به خدمات قضائی دعوت گردید.

فاطمی مردی دانشمند، ادیب و فقیه بود. مدت‌ها در دانشکده حقوق و علوم سیاسی تدریس می‌کرد. پس از تشکیل دانشکده منقول و معقول، استادی آنجا را قبول کرد. در ۱۳۱۴ هـ. ش پس از تشکیل فرهنگستان بنا به دعوت ذکاءالملک فروغی عضویت آنجا را پذیرفت و از اعضای مؤثر بود. تألیفات متعددی از وی باقی ماند که برخی در مدارس تدریس می‌شد. از آثار وی می‌توان به فقه فارسی و تعلیمات مدنی ایران اشاره کرد. مرحوم فاطمی در زمان حیات از ثروت

از شاگردان خاص آن بزرگوار گردید و پس از فوت مرحوم میرزا به کاشان و نراق مسافرت کرده، از محضر درس مرحوم حاج ملا احمد فاضل نراقی بهره‌مند شد. پس از رحلت آن مرحوم به قم مراجعت کرد و به ترویج دین و امامت جماعت و قضاوت و سایر مراسم مذهبی مشغول گردید. از آثار خیر او ساخت و وقف آب‌انبار محله عشقعلی است. از دیگر آثار وقفی این مرد عالم، ثلث قریه تجره دستجرد است. این مرد عالم در قم از دار دنیا رخت بر بست و در قبرستان شیخان مدفون گردید.^{۱۱}

۶. کارهای عام المنفعه

بسیاری از عالمان را سراغ داریم که به دلیل نفوذی که در قلوب مردم داشتند و متقابلاً اعتماد مردم به آنها، برای رفاه مردم به اقداماتی دست زدند که بسیاری از آنها را وقف عام می‌کردند. نیز با کمک مالی به بی‌بضاعتان به کاهش بار مالی و هزینه زندگی آنها کمک می‌کردند. دو عالمی که در ذیل شرح حالشان می‌آید، نمونه‌ای از چنین عالمانی هستند:

الف. آیت الله حاج شیخ محمد حسین شریعتمدار، فرزند عالم جلیل القدر حاج شیخ محمد رضا از علماء اعلام ساوه بود.

وی در ساوه تولد یافت. دروس مقدمات را خدمت والد ماجدش تحصیل کرد و پس از آن به قم هجرت و از خدمت علماء آن حوزه از جمله مرحوم آیت الله حایری استفاده کرد. در مدت ۲۰ سال اقامت در قم مشغول تدریس بود و پس از نیل به مرتبه اجتهاد - به تصدیق حضرات آیات عظام حائری و اصفهانی و حجت و اجازه مفصل حدیث از طرف مرحوم محدث قمی - به ساوه مراجعت کرد و در آنجا به دستور مرحوم آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی حوزه علمیه‌ای تشکیل داد.

این عالم جلیل القدر برای اداره آن حوزه چند باب فروشگاه با خرج شخصی خود ساخت تا درآمد آن علاوه بر حوزه علمیه و مسجد جهت دستگیری از ضعفا نیز مصرف شود.^{۱۲}

برخی از عالمان آنچنان دارای برکات، اثرات و خیرات می‌باشند که احصاء آن کاری مشکل است و اکثر آنها را وقف مصارف عالم و خیرات و مراسم های مذهبی نموده‌اند.

ب. آیت الله ابراهیم علوی سبزواری فرزند سید اسماعیل معروف به شریعتمدار، عالمی فقیه و مدرسی بزرگ و زعیمی جلیل القدر در سده سیزدهم بود. وی از شاگردان علامه فقیه حاج

شیخ محمدحسن صاحب جواهر بود. در مشهد نیز از میرزا حسن و ملا محمدتقی و ملا علی داماد صاحب قوانین استفاده کرد. آنگاه به اصفهان مسافرت کرد و از محضر حاج شیخ محمدابراهیم کلباسی بهره‌مند شد. پس از آن به نجف مهاجرت کرد و از ابی‌حاج صاحب جواهر، صاحب أنوار الفقاهة، شیخ انصاری و ملا زین‌العابدین گلپایگانی استفاده کافی کرد. سپس به سبزوار مراجعت کرد و با رتق و فتق امور آنجا، در آن نواحی ریاست تامه و مرجعیت عامه پیدا کرد و صاحب موقعیت و ثروت و نفوذ کلام و قدرت کم‌نظیری گردید و شهرتش به تمام ایران رسید. وی با این نفوذ کلام و موقعیت و ثروت به ساخت اماکن مذهبی و عام المنفعه دست زد. برخی از آثار خیری که از آن مرحوم برجا مانده از این قرار است.

۱. مدرسه صلوات معروف به مدرسه شریعتمدار در سبزوار که ظاهراً در سال ۱۳۰۵ هـ. ق از مال شخصی خود ساخته و مورد استفاده است و مدرس بزرگ و باشکوهی دارد؛

۲. موقوفاتی که وقف بر طلاب مدرسه مزبوره و زائران ارض اقدس و اطعام در مجلس تعزیه حضرت سیدالشهداء علیه السلام

کرده که بسیار زیاد است؛
 ۳. حمامی در جنب مدرسه مزبور واقع در بازار قدیم سبزوار؛
 ۴. کاروانسرای مشهور به سرای آقا که وقف کرده است؛
 ۵. آثار خیری در کاشمر و خیرات دیگر...

مرحوم شریعتمدار عالمی مدبر و روشن ضمیر بود و با آنکه عمری طولانی کرد، با کمال عزت و جلالیت زندگی کرد. وی در سال ۱۳۱۴ وفات یافت و مقبره او در ضلع جنوبی مدرسه شریعتمدار همواره مورد احترام اهالی است.^{۱۳}

برخی از عالمان دینی علاوه بر ایجاد مؤسسات و مراکز علمی و مذهبی که تماماً وقف می‌کردند، موقوفات گذشتگان را هم که در حال تخریب یا خارج شدن از جنبه وقفیت بود احیاء کرده، سبب استمرار امر خیر و نیت واقف می‌گشتند:

ج. آیت الله محمدباقر محسنی ملایری فرزند مرحوم آقا شیخ ابوالقاسم از علماء مبرز و به نام معاصر ملایر، در سال ۱۳۲۴ هـ. ق در نجف اشرف متولد شد. وی به ایران عزیمت کرد و در ملایر اقامت کرده، دروس مقدماتی و سطوح را از محضر پدر و سایر اعلام مانند مرحوم امیرزا هدایت الله مشهور به (آقاجفی) استفاده

نمود. سپس برای تکمیل تحصیلات به بلاد مقدس خراسان مشرف شد و از محضر اساتید بزرگ آن دیار بهره گرفت. در خلال دانش‌اندوزی به تدریس سطوح نیز اشتغال داشت. وی پس از آن به قم آمد و برهه‌ای از زمان را از محضر مرحوم آیت الله حائری و مرحوم آیت الله آقا شیخ ابوالقاسم قمی استفاده کرد و هم در این اواخر چندی از محضر آیت الله العظمی بروجردی مستفیض گشت.

آن عالم فرزانه رساله‌هایی در تقریرات و تلخیص مطالب دروس استادانشان دارد. نیز کتابی دارد به نام تطبیق الادیان. برخی از آثار وقفی و باقیات الصالحات ایشان بدین قرار است.

۱. ساخت مدرسه باقریه ملایر؛
۲. ساخت مسجد در جنب همان مدرسه به نام مسجد سجاده؛
۳. ساخت کتابخانه در جنب مدرسه و مسجد؛
۴. ساخت مسجدی به نام صفی با دوازده باب دکان؛
۵. تعمیرات مدرسه و مسجد شیخ الملوکی؛
۶. احیاء موقوفات مرحوم حاج عیسی خان بیگدلی؛
۷. احیاء موقوفات دیگر از قبیل موقوفات

حاج شیخ محمدعلی افصحی، حاج رئیس التجار و حاج عبدالله و احداث مؤسسات خیریه در روستاها و قصبات از محل موقوفات و آثار و خدمات دیگر.

این عالم وارسته در مهرماه ۱۳۷۴ در سن نود و دو سالگی به ملکوت اعلی شتافت ۱۴.

۷. توسعه اماکن مذهبی

برخی از عالمان به توسعه مراکز علمی، دینی و مساجد دست زده و اماکنی را که قبلاً توسط خیران و واقفان ساخته شده و هم اکنون با توجه به افزایش جمعیت نیاز به توسعه دارد، وسعت می‌دهند. این عالمان در طول تاریخ بسیار بوده‌اند به گونه‌ای که احصاء آنها ناممکن است. با توجه به اینکه در بسیاری از موارد نامی از آنها ذکر نشده است، در این مقام از جهت تبرک به آستانه مبارک امام رضا علیه السلام نمونه‌ای را نام می‌بریم:

امیر علی شیر نوائی یکی از فضلاء و ادباء عصر تیموریان بوده است. او شاعری بزرگ، ادیبی نامور و سیاستمداری مشهور بود. وی در مشهد مقدس هم‌اکنون یادگاری دارد و آن ایوان جنوبی صحن کهنه است که به ایوان طلا مشهور و در تاریخ به ایوان امیر علی شیر معروف است.

امیر علی شیر نوائی به جهت علم و کمالاتش وزارت سلطان حسین میرزا بایقرا را در هرات به عهده داشت و در همان جا نیز درگذشت. قبرش در باغ مقبره گوهرشاد در هرات است.

۸. رقبات

برخی از عالمان دینی به وقف رقبات و اراضی دست زده، آن اراضی را وسیله‌ای برای استمرار امر خیرخواهانه و نیت نیک خود قرار دادند.

حجة الاسلام و المسلمین نوروزعلی بسطامی مؤلف کتاب فردوس التواریخ یکی از علما و مؤلفان مشهد مقدس بود که در سال ۱۲۹۷ هـ. ق وقفنامه‌ای را تنظیم و رقباتی را وقف آستان مقدس رضوی کرد. در مقاله بعد به نیت عالمان در وقف رقبات و عالمانی که چنین موقوفاتی داشته اند بیشتر خواهیم پرداخت.

نتیجه

این مقاله در پی آن نیست که همه اقدامات وقفی عالمان و دانشمندان اسلامی به ویژه شیعی را معرفی نماید، بلکه در پی آن است که ثابت کند در تمام ابعادی که مردم و متمولان جامعه وقف می‌کنند، عالمان دینی نیز با باریک‌بینی و

دیدنی سترگ موقوفاتی داشته و دارند؛ و چون آن موقوفات با علم و دانش همراه بوده، بسیار شده که عمقی فراتر از وقفیات دیگر واقفان خیراندیش داشته است. همچنین این نکته را بیان کند که عالمان دینی در همه عرصه‌ها فعالیت داشته و در وادی وقف نیز اقدامات مهم کرده‌اند. حتی می‌توان گفت که اگر پادشاهی وقفی کرده، از آن جهت بوده که شاگردی و مرید عالمی بوده است.

بسیار سراغ داشته و داریم که مردان بزرگ و عالمان دینی اقدامات خیر و نیکوکارانه‌ای را انجام داده‌اند، ولی عنوان وقف به آن نداده‌اند؛ لذا این مقاله از ذکر نام آنها و اعمال نیکشان خودداری کرد. افرادی همچون آیت الله زند کرمانی در اصفهان که به تأسیس مراکز علمی و پزشکی دست زد؛ حجة الاسلام حاج سید کمال فقیه ایمانی که چندین مرکز علمی، حوزوی، پزشکی، پژوهشی، کتابخانه و مسجد را تأسیس کرد؛ آیت الله سید مجتبی موسوی لاری که با مرکز پژوهشی خود اقدامات اساسی در راستای جهانی سازی علوم اهل بیت علیهم‌السلام انجام می‌دهد و...

پی نوشت

۱. دانشمندان و بزرگان اصفهان (جلد دوم)
۲. همان (جلد اول)
۳. گنجینه دانشمندان (جلد دوم)، شایان ذکر آنکه مرحوم آیت الله مرعشی نجفی در زمان نگارش این کتاب زنده بوده است.
۴. أعيان الشيعة (۲/۵۰۵): الذريعة (۳۵۲/ ۲۴، ۲۶۶، ۲۱/۲۳۵، ۱۴/۲۲۹، ۱۲/۱۵۳، ۳/۳۴۱، ۴/۳۹، ۳/۱۱۱): طبقات أعلام الشيعة (قرن ۹۶ - ۱۴/۹۵) و معجم المؤلفين (۱/۱۹۸).
۵. الذريعة (۲/۱۸۰، ۱۶/۳۳۲) و ریحانة الادب (۴/ ۱۲۵)
۶. الشریف، محمد مهدی، وقف میراث جاویدان، ش ۱۹-۲۰.
۷. گلزار مشاهیر
۸. گنجینه دانشمندان (جلد سوم)
۹. اثر آفرینان (جلد اول - ششم): أعيان الشيعة (۲/۳۶۲): ریحانة الادب (۱۵۷) - ۱۵۶ (۷/): الذريعة (۲۳۵-۲۳۴/۸): طبقات أعلام الشيعة (سدة ۲۹۰، ۲۸۳/۱۱).
۱۰. شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران (جلد دوم).
۱۱. گنجینه دانشمندان (جلد اول)
۱۲. همان (جلد پنجم)
۱۳. پیشین (جلد پنجم)
- منابع زندگی‌نامه: [۱] طبقات اعلام الشیعه (قرن ۹ / ۱۴)، گنجینه دانشمندان (۳۰۵-۳۰۴ / ۵)
۱۴. گلزار مشاهیر.